Tetkik 2 (Eylül 2022), 465-480 | *Araştırma Makalesi*

Hümanist Yahudiliğin Temel İlkeleri *

Hümeyra Çakar | orcid.org/0000-0002-5515-9006 | humeyracakar98@gmail.com
Ankara Üniversitesi | https://ror.org/01wntqw50
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Öz

Kuzey Amerika Yahudi Federasyonları tarafından Çağdaş Yahudi mezheplerinden biri olarak kabul edilen Hümanist Yahudilik, 1963 yılında Rabbi Sherwin Theodore Wine'ın (öl. 2007) öncülüğünde Amerika Birleşik Devletleri'nde kurulmuştur. Sherwin Wine, çocukluk döneminde Muhafazâkar Yahudiliğin, gençlik döneminde ise Reformist Yahudiliğin tedrisatından geçmiştir. Fakat gençlik döneminin sonlarına doğru sahip olduğu Tanrı tasavvurunda birtakım kırılmalar meydana gelmiştir. Bu kırılmalar; Tanrı'nın ispatlanabilirliği, tutarlı bir Tanrı tanımının yapılıp yapılamayacağı hususunda gerçekleşmiştir. Pozitivist bir düşünceye sahip olan Wine, bu konu ile ilgili görüşlerini *ignostisizm* kavramı ile açıklamıştır. İlk defa Wine ile ortaya çıkan ignostik düşüncede, bir argümanın sağlam olabilmesi için söz konusu argümanların deney ve gözlem yöntemine tabi tutulup bilimsel çerçevede tutarlı bir tanımının yapılması öncelenir. Metafiziksel alana hitap etmesi sebebiyle Tanrı tasavvurunda böyle bir inceleme yapmak haliyle biraz güçtür. Bu minvalde Hümanist Yahudiliğe göre tutarlı, aklı ve mantığı tatmin eden bir Tanrı tanımı yapılamadığı için Tanrı hakkında konuşmak gereksizdir. "Tanrı vardır." ya da "Tanrı yoktur." kabilinde bir ifade kullanmaktan çekinen Hümanist Yahudilik, bu konu hakkında yalnızca "Tanrı ile ilgili bir şey bilmiyoruz." demekle yetinir. Hümanist Yahudiliğin temel doktrinlerini ignostik düşünce ile paralellik arz eden *Tanrısız Yahudilik* düşüncesi oluşturur. Nitekim Hümanist Yahudiler, Yahudiliğin ilahi bir kökene dayanmadığını düşünür. Buna göre dinin merkezine dini hassasiyetlerden ziyade ortak Yahudi tarihi, kültürü, şuuru ve benliği gibi unsurlar yerleştirilir. Hümanist Yahudilikte Tanrı tasavvuru ile kendini gösteren ignostik bakış açısı gerek metafizik, gerek ontolojik, gerekse pratik alanlarda yoğun bir şekilde etkisini göstermektedir. Nitekim Hümanist Yahudilik, Yahudi kimliği, peygamberlik, kutsal metin, yaratılış ve ölüm gibi konularda Geleneksel Yahudiliğin çizgisinden oldukça uzak bir düzlemde yer almaktadır. Mezhebin benimsemiş olduğu bu görüşler, çeşitli Yahudi cemaatleri tarafından eleştirilmiş ve bu mezhep mensupları ateist, agnostik vb. ithamlara tabi tutulmuştur. Çalışmada Hümanist Yahudiliğin benimsemiş olduğu doktrinler ve bu doktrinlerin metafiziksel alandaki yansımaları incelenmiştir. Ayrıca yakın bir tarihte ortaya çıkan Hümanist Yahudiliği daha yakın bir perspektiften incelemek adına, gerekli literatür taraması yapıldıktan sonra mezhep bünyesinde kurulan IISHJ, SHJ, HuJews, Pazar Okulları gibi yapılanmalar ve bu yapılanmaların çalışmaları okuyucuya sunulmuştur. Çalışmanın amacı, Hümanist Yahudiliğin temel doktrinlerini, bu doktrinlerin zeminini hazırlayan düşünce ve kavramları daha yakın bir açıdan incelemektir.

Anahtar Kelimeler
Dinler Tarihi, Yahudilik, Reformist Yahudilik, Hümanist Yahudilik, Rabbi Sherwin, Theodore Wine

Atıf Bilgisi
Çakar, Hümeyra. "Hümanist Yahudiliğin Temel İlkeleri". *Tetkik* 2 (Eylül 2022), 465-480.
https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.2022.2.54

Geliş Tarihi	02.08.2022
Kabul Tarihi	30.09.2022
Yayım Tarihi	30.09.2022
Değerlendirme	Ön İnceleme: İç Hakem (Editörler) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	* Bu makale, 2. Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Hümanist Yahudilik Üzerine Bir İnceleme" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tetkik@okuokut.org
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır.

Tetkik 2 (September 2022), 465-480 | *Research Article*

The Basic Principles of Humanistic Judaism *

Hümeyra Çakar | orcid.org/0000-0002-5515-9006 | humeyracakar98@gmail.com
Ankara University | https://ror.org/01wntqw50
Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, Türkiye

Abstract

Considered one of the Contemporary Jewish denominations by the North American Jewish Federations, Humanist Judaism was founded in the United States in 1963 under the leadership of Rabbi Sherwin Theodore Wine (d. 2007). Sherwin Wine passed through the education of Conservative Judaism in her childhood and Reformist Judaism in her youth. However, towards the end of his youth, there were some breaks in his vision of God. With these breaks; The demonstrability of God has been realized as to whether a consistent definition of God can be made. Wine, who has a positivist thought, explained her views on this subject with the concept of ignosticism. In Ignostic thinking, which first emerged with Wine, it is prioritized to make a consistent definition in a scientific framework by subjecting the arguments to the method of experimentation and observation for an argument to be sound. It is somewhat difficult to make such an examination of the conception of God since it addresses the metaphysical realm. In this respect, it is unnecessary to talk about God since, according to Humanist Judaism, a consistent definition of God that satisfies reason and logic cannot be made. “God exists.” or “There is no God.” Humanist Judaism, refraining from using such an expression, only says, "We don't know anything about God." enough to say. The idea of Godless Judaism, which parallels the gnostic thought, forms the basic doctrines of humanist Judaism. As a matter of fact, Humanist Jews think that Judaism is not based on a divine origin. Accordingly, elements such as common Jewish history, culture, consciousness and self are placed at the center of religion rather than religious sensitivities. The ignostic point of view, which manifests itself with the imagination of God in humanist Judaism, has an intense effect in both metaphysical, ontological and practical fields. As a matter of fact, Humanistic Judaism is located on a plane far from the line of Traditional Judaism on issues such as Jewish identity, prophecy, scripture, creation, and death. These views adopted by the sect have been criticized by various Jewish communities, and members of this sect are, atheists, agnostics, etc., has been accused. The study examined the doctrines adopted by Humanist Judaism and the reflections of these doctrines in the metaphysical field. In addition, to explore Humanist Judaism, which has emerged recently, from a closer perspective, after the necessary literature review, structures such as IISHJ, SHJ, HuJews, and Sunday Schools established within the sect, and the studies of these organizations are presented to the reader. The study examines the fundamental doctrines of Humanist Judaism and the thoughts and concepts that lay the groundwork for these doctrines from a closer perspective.

Keywords
History of Religion, Judaism, American Jews, Humanist Judaism, Rabbi Sherwin Theodore Wine

Citation
Çakar, Hümeyra. "The Basic Principles of Humanistic Judaism". *Tetkik* 2 (September 2022), 465-480. https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.2022.2.54

Date of Submission	02.08.2022
Date of Acceptance	30.09.2022
Date of Publication	30.09.2022
Peer-Review	Single anonymized – One Internal (Editorial Board) Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "A Study of Humanistic Judaism", orally delivered at the 2nd Turkish Symposium of Social Sciences. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tetkik@okuokut.org
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0.**

Giriş

Geçmişi Reformist Yahudiliğe dayanan Rabbi Sherwin Theodore Wine tarafından kurulan Hümanist Yahudilik, Yahudiliğe geleneksel çizginin çok ötesinde bir bakış açısı sunar. Hümanist Yahudilik, genel kabule mazhar olan *teist*[1] düşüncenin aksine *ignostik*[2] bir tavır sergileyerek dikkatleri üzerine çeker. Mezhep mensupları, doktrinlerinin temeline Tanrısız Yahudilik düşüncesini yerleştirerek, Yahudiliğin esasında ilahi bir kökene dayanmadığını vurgulamak istemiştir. Pozitivist düşünce ile desteklenen Hümanist Yahudilik, bir dine mensup olmak için o dinin dogmalarını kabul etme şartına karşı çıkar. Bu bağlamda bir kişinin Yahudi kabul edilebilmesi için Yahudi anneden doğma şartı ya da halaha'[3]nın uygun gördüğü kurallar çerçevesinde dine intikal etmiş olması gerekmez. Hümanist Yahudiliğin vermek istediği asıl mesaj, kolektif bir tarih, şuur ve kültür bilinci etrafında toplanmaktır. Bu bilincin oluşmasında, evrensel ahlak yasalarını benimsemenin önemli bir rolü vardır. Nitekim Hümanist Yahudiler, din ile ahlakı birbirinden ayırır ve ahlaklı bir birey olmak için mutlaka bir Tanrı inancının olması gerektiği görüşüne karşı çıkarlar.[4]

1963'ten beri çalışmalarına hız kesmeden devam eden Hümanist Yahudiler, görüşlerini insanlara ulaştırmak adına çeşitli faaliyetlere imza atmışlardır. Bu çalışmalar arasında; *Hümanist Rabbiler Birliği (1967), Hümanist Yahudilik Topluluğu (1969), Uluslararası Seküler Hümanist Yahudilik Enstitüsü (1985)* ve *Uluslararası Seküler Hümanist Yahudiler Federasyonu* (1986) vb. teşkilatların isimleri zikredilebilir. Hümanist Yahudilik, bu teşkilatların çalışmaları ile çevresini genişletmiş, İsrail, Belçika, İngiltere, Avustralya, Meksika, Arjantin vb. ülkelerin bünyesinde yayılmaya başlamıştır.[5]

Çalışma üç ana başlık altında incelenecektir. İlk bölümde Hümanist

---

1 Teist: Tek Tanrılı inanç sistemini benimseyen kişiye verilen isim. Aydın Topaloğlu, "Teizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2011; Sait Polat, "Klasik ve Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Bilgisi ve İnsanın Özgürlüğü", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 16 (2021).

2 İgnostik: İgnostizm düşüncesini benimseyen kişiye denir. İgnostizm kavramı ilk kez Rabbi Theodor Wine ile ortaya çıkmıştır. Tanrı kavramı ile Tanrı'nın ne olduğu ya da ne olmadığı hakkında net ve tatminkâr bir cevabın elde edilemeyeceğini savunur. Kısacası Tanrı kavramı hakkında bir görüş belirtilmez. Muhammed Ali Bağir, "Tanrısız Yahudiliğe Doğru: Hümanist Yahudilik ve Temel Değerleri", *Kalemname* 4/8 (28 Aralık 2019), 184-187.

3 Halaha: Yahudi hukuk sistemini ifade eden bir kavramdır. Halaha terimi, Aramice kökenli "yürümek", "gitmek" anlamına gelen הלך" halakh" fiil kökünden הֲלָכָה" halakha" olarak türetilmiş; "gelenek", "yasa", "hukuk" anlamlarını ifade etmektedir. Arzu Cebe, *Talmud ve İsrail Hukuk Sistemindeki Yeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

4 Bağir, "Tanrısız Yahudiliğe Doğru", 181.

5 Bağir, "*Tanrısız Yahudiliğe Doğru*", 180-181.

Yahudiliğin kurucusu Sherwin Theodore Wine'ın çocukluğu, gençliği ve eğitim hayatı hakkında bilgi verilip mezhebin oluşmasında başat rol oynayan ignostik düşünce ele alınacaktır. İkinci bölümde ignostik düşünce bağlamında şekillenen metafiziksel unsurlara yer verilecektir. Son olarak ise genç, dinamik ve çağın sorunları ile yakından ilgilenen mezhebin gençlik faaliyetleri incelenip mezhebin misyonu ve vizyonu hakkında bir bakış açısı sunulmaya çalışılacaktır.

1. Rabbi Sherwin Theodore Wine (öl. 2007)

Hümanist Yahudiliğin kurucusu olarak kabul edilen Rabbi Sherwin Theodor Wine, 1928 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde dünyaya gelmiştir. Ailesi, köken itibariyle Polonya Yahudilerindendir. Babasının adı Herschel Wengrowski, annesinin adı ise Teibele Israelski'dir. Theodor Wine'in ailesi peyderpey bir şekilde Detroit'e taşınmıştır. Ailesi, sebt ve Yahudi beslenme kurallarına riayet eden, Zecharias Frankel'in kuruculuğunu yaptığı Muhafazakâr Yahudiliği (Conversion Judaism) benimsemiştir.[6]Çocukluk döneminde Muhafazakâr Yahudiliğin önde gelen Rabbilerinden iyi bir eğitim alan Wine, üniversite çağına eriştikten sonra felsefe alanında eğitim almış, sonrasında da aynı alan üzerinde master yapmıştır. Üniversite çağına kadar Muhafazakâr Yahudilik ekseninde ilerleyen Wine, bir süre sonra okul ortamının da etkisiyle bu çizgiden uzaklaşarak pozitivist[7] düşünceye doğru bir eğilim göstermiştir. Wine, her ne kadar tabiatüstü, metafizik konuları reddeden pozitivist bir düşünceye doğru evrilmiş olsa da din ile meşgul olmaya devam etmiştir. Bu doğrultuda ABD'de dikkatleri üzerine çeken Reformist Yahudiliğin bünyesine dahil olmuştur. 1951 yılında başladığı eğitimini altı yılda tamamlayıp ABD ordusunda bir din görevlisi olarak hizmete başlamıştır. Hiçbir mezhebe ya da kuruluşa mensup olmayan bir Yahudi grubu, Wine'dan Reformist Yahudilik çizgisinde ilerleyecek olan yeni bir topluluk kurmasını istemiştir. Wine, bu düşünce üzerinde yoğunlaşmış ve sonuç olarak 1963 yılında Detroit'in civar yerleşim yerlerinden bir olan Farmington Hills'te yeni mezhebin kurulmasını desteklemiştir. Birmingham Tapınağı'nda neşvünema bulan yeni harekete, başlangıçta yalnızca sekiz aile mensup olmuştur. Bu aşamada, Hümanist Yahudiliği diğer mezheplerden ayıran ve bu mezhebin temel taşları mesabesinde olan birtakım kurallar belirlenmiştir. Nitekim yapılacak olan dini ayinlerde *Tanrı*

[6] "Sherwin Wine", *Vikipedi*, 27 Nisan 2021.

[7] Pozitivizm: Doğru bilgi kaynağı olarak duyuları önceleyen bir akımdır. Bilgiye ulaşmak için izlenmesi gereken en sağlıklı yol gözlem ve deneydir. Bunun haricinde duyular ile algılanamayan tabiatüstü, metafizik konular, bilimsel bir düzlemde incelemeye tabi tutulamayacağı için anlamsız kabul edilip reddedilir. İlhan Kutluer, "Pozitivizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2007). 335-339.

lafzının kullanımı kaldırılmıştır. Bunun yerine dini unsurlardan ziyade Yahudiliğin kimliğiyle, kültürüyle, ahlakıyla ve hümanistik değerleriyle yüceltilmesi amaçlanmıştır. Alınan bu kararlar sonucu Hümanist Yahudilik, var olan Yahudi mezheplerinden ayrı bir tavır sergileyerek Modern Yahudi mezheplerinin arasında zikredilmeye başlamıştır.

Hümanist Yahudiliğin merkezine koyulan görüşler, kısa sürede yayılmış ve eleştirilerin hedefi olmuştur. Bu konu üzerinde yayımlanan dergi ve makalelerde yeni kurulan mezhebin ateizme[8] yakın bir çizgide olduğu iddia edilmiştir. Yapılan bu eleştirilere karşı Sherwin Wine, görüşlerinin ateistik bir temele dayanmadığını ve mantıksal pozitivist çizgide olduğunu ifade etmiştir. Akabinde Tanrı'nın mevcudiyeti konusu, bilimsel bir düzlemde incelenemeyeceği için Tanrı hakkında ortaya düşünsel bir iddia atmanın anlamsız olduğunu söylemiştir. Ne *teist*, ne de *agnostik*[9] bir düşünceye sahip olan Wine, kendisini *igno*stik olarak tanımlamıştır.

Sherwin Theodore Wine, Farmington Hills'te kurmuş olduğu bu yeni hareketi bir süre sonra yerellikten evrenselliğe taşımak istemiştir. Amacı dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan Yahudilere ulaşmak ve Hümanist Yahudiliğin görüşlerini anlatmaktır. Wine, kurmuş olduğu teşkilatlar ve topluluklar bünyesinde bizzat aktif rol almıştır. Bu teşkilatlar; *Hümanist Rabbiler Birliği (1967), Hümanist Yahudilik Topluluğu (1969), Uluslararası Seküler Hümanist Yahudilik Enstitüsü (1985)* ve *Uluslararası Seküler Hümanist Yahudiler Federasyonu (1986)*'dur. Yapmış olduğu bu özverili çalışmalar doğrultusunda Amerika Hümanist Birliği tarafından ''Yılın Hümanisti'' unvanına layık görülmüştür.[10] Wine'in yaptığı çalışmalar sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. Hümanist Yahudilik üzerine çeşitli kitaplar[11] kaleme almış ve Hümanist Yahudiliğin esas unsurlarını, temel özelliklerini anlattığı ve *Humanistic Judaism Magazine* isimli dergide yayımlanan pek çok makalesi bulunmaktadır. 79 yıllık hayatında Hümanist Yahudilik bünyesinde pek çok çalışmaya imza atan Sherwin Wine, geçirmiş olduğu bir trafik kazası sonucunda 2007 yılında vefat etmiştir.[12]

---

8 Ateizm: Teizme tepki olarak doğan düşünce sistemidir. Bu düşünceye göre Tanrı inancı reddedilir. Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (30 Aralık 2017), 531-562.

9 Agnostisizm: Agnostisizm, Tanrı'nın var olduğu ya da yok olduğunu gerekçelendirmede insan aklının yeterli rasyonel zeminlere sahip olma kapasitesinin bulunmadığını ileri süren görüştür. Ferit Uslu, "Agnostisizm", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012).

10 Bağir, "Tanrısız Yahudiliğe Doğru", 183.

11 Sherwin T. Wine, *Humanistic Judaism* (New York: Prometheus Books, 1978); ''a.mlf'', *Judaism Beyond God* (USA: Ktav Publishing House, 1995); ''a.mlf' *Celebration: A Ceremonial Philosophic Guide for Humanists and Humanistic Jews* (New York: Prometheus Books, 1988).

12 Bağir, "*Tanrısız Yahudiliğe Doğru*", 180-183.

2. İgnostik Düşüncenin Bazı Metafiziksel Alanlar Üzerindeki Etkisi

2.1. Yahudi Kimliği

Hümanist Yahudiler, Uluslararası Seküler Hümanist Yahudiler Federasyonu bünyesinde gerçekleştirilmiş olan bir konferansta Yahudi kimliğini kendilerine göre revize etmişlerdir. Brüksel'de gerçekleştirilen bu konferansta Geleneksel Yahudiliğin benimsemiş olduğu Yahudi kimliği reddedilmiş, Yahudilerin salt dinî değerler çizgisinde bir araya gelerek bir topluluk icra ettikleri düşüncesine karşı çıkılmıştır. Başka bir ifadeyle mezhep mensupları, Yahudiliğin yalnızca dinî hassasiyetler ekseninde şekillenmediğini düşünür. Hümanist Yahudilik, Yahudi kimliği bahsinin temeline çok kültürlülüğü yerleştirerek Yahudilerin, ortak geçmişe, şuura, kültüre, benliğe, ahlaki ve hümanistik değerlere sahip olunduğu düşüncesi üzerinde ittifak etmişlerdir.

Geleneksel Yahudiliğin benimsediği esaslara göre bir kişinin Yahudi olabilmesi için birtakım şartları taşıması gerekir. Bu esaslar bağlamında bir kişinin ya Yahudi anneden doğması ya da *halaha'nın* belirlemiş olduğu kurallara göre *conversation*'[13] işlemini gerçekleştirmiş olması gerekir.[14] Aynı meseleye Hümanist Yahudiliğin perspektifinden bakıldığında pek çok farklılığın öne çıktığı görülmektedir. Hümanist Yahudilik, kimlik konusunda Geleneksel Yahudiliğin esas aldığı kuralları benimsemez. Hümanist Yahudilik ekseninde bir kişinin Yahudi olarak görülebilmesi için mutlaka Yahudi anneden dünyaya gelmesi ya da *halaha'nın* uygun gördüğü şekilde dine girmiş olması gerekmez. Hümanist Yahudiliğe göre Yahudi, Yahudi soyundan gelen ya da kendisini Yahudi halkının tarihi, etik değerleri, kültürü, medeniyeti, topluluğu ve kaderiyle özdeşleştirerek Yahudi olduğunu açıkça beyan eden herhangi bir kişidir.[15] Ayrıca başka bir dinden Yahudiliğe intikal edecek olan kişi için ihtida kavramı kullanılmaz. Geçiş yapacak kişi, önceki dönemlerde hangi dine mensup olursa olsun artık Yahudiliği kabul edip bu dinin bir eklemi haline geldiği için de benimsemek kavramının kullanılması daha doğru bulunur.[16]

2.2. Tanrı Anlayışı

Rabbi Theodore Sherwin Wine'ın yapmış olduğu Tanrı açıklaması, etrafında bulunan kitlelerin dikkatini çekmiştir. Wine, kendi iç dünyasında oluşturduğu

---

13 Conversation: Din değiştirme olayı Batı dillerinde "conversion" kelimesiyle karşılanır. Ali Köse, "İhtidâ" (TDV İslam Ansiklopedisi, 2000).

14 Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2021). 260.

15 Bağir, "Tanrısız Yahudiliğe Doğru", 184.

16 Bağir, "*Tanrısız Yahudiliğe Doğru*", 184.

tasavvurlara göre bir inanç sisteminin olduğunu ifade eder. Fakat bu tasavvurlar, toplum nezdinde eleştiriye maruz kaldığı ateist-agnostik yaklaşımlardan farklıdır. Dolayısıyla kendisine yöneltilen ateist ithamlarından rahatsızlık duyan Wine, bir *ignostik* olduğunu ifade etmiştir. İgnostisizm, ilk defa Wine ile ortaya çıkan, Tanrı ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olunamayacağını savunan düşünce sistemidir. Bu kavramın temelini Tanrı düşüncesinin tutarlı bir dayanağa sahip olmadığı fikri oluşturur. Böylelikle tutarlı bir tanıma sahip olmayan Tanrı kavramı üzerinde "Tanrı'nın varlığı" ya da "Tanrı'nın yokluğu" kabilinden bir tartışmaya girmenin anlamsız olduğu sonucuna ulaşılır. Wine'a göre Tanrı ile ilgili söylemde bulunan bir kişinin "Tanrı" kavramıyla ne anladığı bilinemez, hatta bu kavramın doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında hiçbir şey söylenemez. Bu sebeple Hümanist Yahudilik, Tanrı ile ilgili fikir beyan etmenin sonuçsuz bir çaba olduğunu söyler.

Pozitivist bir çizgi üzerinde olan Wine, vermiş olduğu bir röportajda en sağlam ve kabul edilebilir bilgi kaynağı olarak gözlem ve deneyi kabul ettiğini, ampirik bir bakış açısına sahip olduğunu söylemiştir. Wine'ın Tanrı hakkında böyle bir tavra sahip olmasının nedeni, Tanrı'nın bilimsel bir düzlemde incelenememesinden kaynaklanmaktadır. Fakat Wine, bu görüşlerinde kesinlikle değişmeyen bir değer yargısına sahip değildir. Nitekim ampirik uygulamalar sonucunda akla ve mantığa uyan, kalbî olarak da inancı tatmin eden, tutarlı bir tanıma sahip olan Tanrı'nın ispatlandığına şahit olursa bu düşüncesinden vazgeçmeye hazır olduğunu ifade etmiştir.[17]

Hümanist Yahudilerin Tanrı tasavvuru hakkındaki ideolojilerini anlamak adına 1986 yılında yayımlamış oldukları şu bildiri önem arz etmektedir:

"Biz, insan aklının değerine ve aklın ortaya çıkardığı dünya gerçekliğine inanıyoruz. Tabii evren herhangi bir doğaüstü müdahaleye muhtaç olmadan kendi başına yoluna devam eder. Biz, insan varlığının değerine ve insanın sorunlarını bireysel ve kolektif olarak çözme gücüne inanıyoruz.

Yaşam, insan ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olmalıdır. Her insan yaşam, saygınlık ve özgürlük hakkına sahiptir."[18]

Yukarıda yer verilen demeçten de anlaşılacağı üzere Hümanist Yahudiliğin benimsemiş olduğu pozitivist bakış açısı, tabiat olaylarının işleyişine de sirayet etmektedir. Nitekim bu anlayışa göre tutarlı bir tanıma sahip olmayan Tanrı, tabiat üzerinde ne aktif ne de pasif bir role sahiptir. Bir başka ifade ile kâinat üzerinde Tanrı'nın hiçbir tasarrufu yoktur. Bu düşünce bağlamında evren kendi kendini yönetir, herhangi bir başka etken olmaksızın varlığını idame ettirir.

---

17 Bağir, "*Tanrısız Yahudiliğe Doğru*", 180-183; "Sherwin Wine",

18 Bağir, "*Tanrısız Yahudiliğe Doğru*", 185-186.

Hümanist Yahudiliğin temel doktrini olan *Tanrısız Yahudilik* düşüncesi, mezhebin yalnızca kâinata olan bakışına değil, insanın yaşamsal faaliyetlerine de yansımıştır. Yaşam, bir gerilimler silsilesidir. Bu silsile içerisinde alınan kararlar, bir noktada insanın hayatına yol tayin etmektedir. Bu yolda, insanları çeşitli zorluklar da bekleyebilir. İşte tam bu noktada Hümanist Yahudiliğe göre, dünya hayatında karşılaşılan herhangi bir sorunu çözmek için herhangi bir Tanrı'nın yardımına gerek olmadığı düşüncesi zuhur eder. Nitekim insan, yaratılış itibariyle diğer canlılardan farklıdır. İnsanın akla sahip olması, kendisini olaylar karşısında bir karar mercii kılar. Nihayetinde de karşılaşılan sorunların çözümünün merkezi, Tanrı değil insandır.

Hümanist Yahudiler, *Urban Congregation for Humanistic Judaism* isimli internet sitesinde aralarında yalnızca ignostiklerin değil, ateist ve agnostiklerinde bulunduğunu söylemişlerdir. Buna göre herkesin iç dünyasının farklılık arz ettiğini ve bu doğrultuda düşüncelerine yön verdiklerini ifade ederler. Fakat kim hangi ideolojiyi benimserse benimsesin önemli olan, bu teolojik meselelerin pratik hayata yansımaması gerektiğidir.

2.3. Kutsal Metin ve Peygamberlik Anlayışı

Hümanist Yahudilik, kutsal metin konusunda Geleneksel Yahudiliğin benimsemiş olduğu esaslara karşı çıkar. Geleneksel Yahudiliğe göre kutsal metinler, ilahi bir menşee dayanır[19] ve tarihsel süreç içerisinde hiçbir tahrife maruz kalmamıştır.[20] Tevrat, bizzat Tanrı Yehova tarafından Sina Dağı'nda Musa'ya takdim edilmiştir.[21] Fakat bu konunun Hümanist Yahudilikteki yansıması, Geleneksel Yahudiliğin çizgisinden oldukça uzaktır. Hümanist Yahudiliğin kutsal metne bakış açısının temelinde, Tanrı konusunda olduğu gibi pozitivist düşünce yatar. Daha önce de zikredildiği üzere Hümanist Yahudilik, doğru bilgi kaynağı olarak vahyi kabul etmez, kişinin sahip olduğu akıl ile birlikte hakikati görebileceğini ve bu doğrultuda vahye gerek duyulmadığını savunur. Onlara göre kutsal kitapta kronolojik olarak sıralanan olaylar, yaşanılan hadiseler gerçekten meydana gelmemiştir. Buna göre Yahudilikte öne çıkan İbrahim, İshak ve Yakup'un tarihsel olarak bir gerçekliğinin olmadığı, Mısır'dan çıkış, Kızıldeniz'in yarılması, Sina'da toplanma gibi olayların yalnızca efsanevi bir söylemden ibaret olduğu kabul edilir. Bu sebeple de Tevrat'ın ilahi merkezli olmadığı ve bir insan

19 Baki Adam vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021). 80-85.

20 Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. 84-92.

21 Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2020). 145.; Fuat Aydın, *Yahudilik* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021).

ürünü olduğu iddia edilir.[22]

Hümanist Yahudiler, Tevrat eksenli birtakım ahlaki uygulamaları da kendilerine göre revize etmişlerdir. Nitekim Geleneksel Yahudilikte, uyulması gereken birtakım emir ve yasaklar vardır.[23] Tevrat'ta yer alan bu kurallara riayet etmeyen kişilere, birtakım cezalar uygulanmaktadır. Eşcinsellere ve sebt kurallarına uyamayan kişilere verilen cezalar, bu minvalde örnek gösterilebilir. Buna göre eşcinseller için "Bir erkek başka bir erkekle cinsel ilişki kurarsa, ikisi de iğrençlik etmiş olur. Kesinlikle öldürülecekler. Ölümü hak etmişlerdir."[24] ifadesi geçer. Sebt kurallarına uymayanlara verilecek ceza ise şu şekildedir:

"İsrailliler çöldeyken, Şabat Günü odun toplayan birini buldular. Odun toplarken adamı bulanlar onu Musa'yla Harun'un ve bütün topluluğun önüne getirdiler. Adama ne yapılacağı belirlenmediğinden onu gözaltında tuttular. Derken Rab Musa'ya, 'O adam öldürülmeli. Bütün topluluk ordugahın dışında onu taşa tutsun' dedi. Böylece topluluk adamı ordugahın dışına çıkardı. Rabbin Musa'ya buyurduğu gibi, onu taşlayarak öldürdüler." [25]

Hümanist Yahudiliğe göre bu tarz cezalar, insani değerlere ve evrensel insan haklarına uymadığı için icra edilebilir nitelikte değildir. Bu sebeple de ölüm vb. cezalara karşı sert bir tavır sergilenir.

Geleneksel Yahudilik eksenindeki Tevrat anlatılarının bir kısmında ağırlıklı olarak şiddet unsurlarına yer verilmesi, Hümanist Yahudiliğin Tevrat'a karşı olan bakışını etkilemiştir.

"Yeşu ülkeye casus olarak gönderdiği iki adama, 'o fahişenin evine gidin, ant içtiğiniz gibi, kadını ve bütün yakınlarını dışarı çıkarın' dedi. Eve giren genç casuslar Rahav'ı, annesini, babasını, erkek kardeşleriyle bütün akrabalarını ve kendisine ait olan her şeyi alıp İsrail ordugahının yakınına getirdiler. Sonra kenti içindekilerle birlikte ateşe verdiler. Ancak altını ve gümüşü, tunç ve demir eşyayı Rabbin Tapınağı'nın hazinesine koydular. Yeşu fahişe Rahav'a, babasının ev halkıyla yakınlarına dokunmadı. Yeşu'nun Eriha'yı araştırmak için gönderdiği ulakları saklayan Rahav, bugün de İsrailliler'in arasında yaşıyor." [26]

Hümanist Yahudilik, bu konuda yukarıda verilen pasukları ele alarak Tevrat'ın ilahi bir kökene sahip olamayacağını düşünür. Nitekim bir Tanrı varsa, bu kadar kötü bir karaktere sahip olup vicdansızca hareket edemez düşüncesi hâkimdir. Bu

---

22 Bağir, "T*anrısız Yahudiliğe Doğru*", 187-188.

23 Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş, 2001). 415.

24 *Kutsal Kitap* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2020). Lev.20:13

25 *Kutsal Kitap*. Say.15:32-36

26 *Kutsal Kitap*. Yşu.6:22-25

doğrultuda, şiddet unsurlarını barındıran bir kitabın ancak insan elinden ortaya çıkabileceği iddia edilir. Hümanist Yahudilerin peygamberlere bakış açısı da Geleneksel Yahudiliğin benimsemiş olduğu doktrinlere karşıdır. Nitekim onlar, peygamberlerin olağanüstü kişiler olduğunu kabul etmekle birlikte[27] Tanrı ile vahiy etkileşiminde bulunduklarını kabul etmezler.[28]

2.4. Yaratılış ve Ölüm Sonrası

Hümanist Yahudilik, Tevrat'ın herhangi bir ulûhiyyet vasfı içermediğini ve tamamen insan elinden çıkma bir ürün olduğunu kabul eder. Bu anlayış, doğal olarak yaratılış ve ölüm gibi konulara da sirayet etmiştir. Onlara göre Tevrat'ın Yaratılış kısmının başındaki üç pasuğun[29] doğruluğuna ve kanıtlanabilirliğine inanılamaz. Bu pasuklarda anlatılan gerek Âdem ile Havva'nın gerekse kainatın yaratılışı ile ilgili ifadeler, gerçeklikten uzak, alegorik bir anlatıdan ibarettir. Çünkü pasuklarda yer verilen ifadelerin, bilimsel bir açıklaması ya da akıl temelli bir incelemeye tabi tutulması mümkün değildir. Bu sebeple ignostik bir bakış açısıyla Tanrı, yaratılış, ölüm vb. konularda "Bunu bilmiyoruz." demekle yetinirler.

Hümanist Yahudilik, Tanrı konusunda olduğu gibi kâinatın yaratılışı konusunda da değişmez bir ignostik tavra sahip değildir. Mezhep, yaratılış bahsi için bir gün mutlaka bilimsel bir açıklama getirileceğine inanır ve şu an yaratılış bahsinde kişiyi tatmin edecek bilimsel bir açıklamanın bulunmayışını Tevrat'a bağlar. Nitekim Tevrat'ta yer alan anlatıların bilimsel çalışmalara ket vurduğu düşünülür. Ancak, günümüzde bilim dünyasında kabul edilen en yaygın teorilerden biri olan "Büyük Patlama Teorisi"ni, evrenin oluşumunu açıklayan teoriler arasında en kabul edilebilir olarak görürler.[30] Hayatın canlılık prensibi doğrultusunda devam etmeyeceğine, bir gün muhakkak ölüm ile yüzleşileceğine inanılır.[31] Ancak Geleneksel Yahudilikte hâkim olan cennet-cehennem tasavvuruna inanılmaz. Kişinin dünyada yapıp ettiklerinden hesaba çekilmeyeceği düşüncesi hâkimdir fakat bir kişi hayatta olduğu sürece hümanist değerlere riayet ederek yaşamalıdır. Nitekim kişi, herhangi bir dinî yaptırım olmadan da hem kendisinin hem de etrafındaki insanların gerek ahlaki gerek kültürel, gerekse millî

---

27 Sümeyra Aksoy, *Hümanist Yahudilik* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022). 139.

28 Bağir, "*Tanrısız Yahudiliğe Doğru*", 188.

29 Pasuk: Yalnızca bir Mukaddes Kitap ayetini belirtmek için kullanılır. "PASUḲ - JewishEncyclopedia.com" (Erişim 26 Eylül 2022).

30 Bağir, "*Tanrısız Yahudiliğe Doğru*", 189.

31 "End of Life", *Society for Humanistic Judaism* (blog), 29 Ağustos 2018.

değerlerine saygı duyarak yaşamını idame ettirmelidir. Hümanist Yahudilikte karamsar, katı bir yaşamdan ziyade eğlenceli ve mizahi açıdan renkli bir yaşamın insana daha çok hitap ettiği savunulur.[32]

3. Gençlik Programları

3.1. HuJews Gençlik Hareketi

HuJews Gençlik Hareketi, liderliğini üniversite öğrencilerinin yaptığı bir kulüp faaliyetidir. Bu hareketin amacı, kendileri ile hemfikir olan gençler ile bağlantı kurmak, çeşitli konuşmalar ile Hümanist Yahudi kimliğini keşfetmektir. Daha önce de zikredildiği üzere Hümanist Yahudiler SHJ ve IISHJ gibi yapılanmalar aracılığıyla çeşitli bölgelerde yaşayan insanlara ulaşmayı hedeflemekteydi. HuJews Gençlik Hareketi, SHJ ve IISHJ gibi platformlara kıyasla daha dar bir ölçekte faaliyet göstermektedir. Bu gençlik hareketinin etkileşim ağı, üniversite kampüsleridir. Çeşitli Hümanist Yahudi kuruluşları tarafından desteklenseler de asıl kurucusu, yöneticisi ve etkinliklerde faal bir şekilde rol oynayan karakterler öğrencilerdir. HuJews'in kendisine düstur edindiği birtakım ilkeleri vardır. Bunlar; herhangi bir etnik kökene bağlı kalmadan çok kültürlülüğü desteklemek, eşcinselliğe mensup olan kişilerin özgürlüğünü desteklemek, insanları tercihleri doğrultusunda yargılamamak ve bu minvalde eşitlikçi bir anlayışa sahip olmak, bilime inanmak, batıl inançları dışlamamaktır.[33]

HuJews, 8 ve 12. sınıflar arasında eğitim gören gençleri bir araya getirmek için hafta sonları "coclave" adı verilen toplantılar icra etmektedir. Bu toplantılar hem yüz yüze hem de çevrimiçi bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Toplantılar aracılığı ile aynı ortamda bulunan gençler; çeşitli felsefi tartışmalar, renkli atölyeler ve sosyal hizmet projeleri ile kendilerini geliştirebilecekleri faaliyetlerde bulunmaktadır.[34]

3.2. Pazar Okulları

Hümanist Yahudiliğe mensup olan bir aile için çocuk eğitimi, erken yaşlarda başlamalıdır. *Pazar Okulları* adı verilen eğitim, daha çok küçük yaşlardaki çocuklara hitap eder. Bu programa katılan öğrenciler, hayata Hümanist Yahudiliğin perspektifinden bakarak bir bakış açısı geliştirmeye çalışır. Öğrenciler, ilk etapta tarihlerini tanır ve bu doğrultuda entelektüel, ilerlemeci ve rasyonel bir tavırla

32 Aksoy, *Hümanist Yahudilik*. 32-34.

33 "HuJews Youth Movement", *Society for Humanistic Judaism* (Blog) (Erişim 11 Temmuz 2018).

34 "HuJews Youth Movement".

çeşitli müzakerelerde bulunurlar. Pazar Okulları'nın benimsemiş olduğu bu metot, geçmişini tanıyarak geleceğe ışık tutan nesiller yetiştirmeyi amaçlamaktadır.[35]

Hümanist Yahudi Pazar Okulu müfredatı, kanıta dayalı Yahudi tarihini, hikayelerini, sanatını ve müziğini öğretir. Çocuklar, miras alınan gerçekleri değerlendirmek için eleştirel düşünmeyi ve bilimsel akıl yürütmeyi kullanmayı öğrenirler. Etik ve değerler öğretimi, her sınıf düzeyinde müfredatın özünü oluşturur.[36]

Pazar Okulları'nda verilen eğitim, kademeli bir şekilde ilerler. Bu eğitimlerin ilk basamağını Yahudi geçmişi, sanatı, kültürü, müziği, eğlencesi vb. unsurlar oluşturur. Orta eğitimde ise tarih ve edebiyat konuları üzerinde durulduktan sonra Yahudi tarihinde önemli bir yere haiz olan Holokost ve İsrail meseleleri ile ilgili çalışmalar yapılır. Eğitimin son basamağında ise din ve Hümanist Yahudiliğin felsefesi ele alınır.

Sonuç

Hümanist Yahudiliğin, Geleneksel Yahudiliğin benimsemiş olduğu değerleri kökten sarsarak kendi varoluşsal sistemini icra ettiği görülmektedir. Hümanist Yahudiliği diğer Yahudi mezheplerinden ayıran en temel özellik, pozitivist bakış açısına sahip olmasıdır. Bu bağlamda Hümanist Yahudilik gerek metafizik alanda gerekse pratik hayatta meydana gelen her şeyi bilimsel bir düzlemde incelemek ister. Mezhebin bu yaklaşıma sahip olması, özellikle metafizik alanda ciddi yankılanmalara sebep olmuştur. Çünkü Geleneksel Yahudilik için *Tanrısız Yahudilik* demek, dinin temelleri ile oynamak demektir. Nitekim Geleneksel çizgiyi takip edenler, *Tanrısız Yahudilik* kavramını benimseyen Hümanist Yahudiliği, agnostik, ateist vb. ithamlara tabi tutmuştur. Bu yaklaşımlardan rahatsız olan Hümanist Yahudilik mensupları *ignostik* kavramı ile kendilerini savunmaya geçmişlerdir. Hümanist Yahudiler, çeşitli kongreler düzenleyerek mezhebin esaslarını belirlemiştir. Kongrelerde almış oldukları kararlar; dini hassasiyetlerden uzak, daha çok ortak kültür, ortak şuur, ortak benlik, rasyonellik ve ampirik gibi kavramlar etrafında şekillenmiştir. Tanrı mefhumu üzerinde ortaya çıkan ignostik bakış açısı, doğal olarak metafiziksel alanda birtakım değişikliklere gidilmesine sebebiyet vermiştir. Pozitivist düşünce ve rasyonalite ile beslenen ignostisizm, vahyi kabul etmez ve her şeyin akıl ile temellendirilebileceğine inanır. Haliyle vahyi kabul etmeyen bir düşünce sisteminin kutsal metinlere bakış açısı da mesafeli olacaktır. Nitekim Hümanist Yahudilik için kutsal metinler, halk arasında

[35] "Sunday Schools", *Society for Humanistic Judaism* (blog), 11 Temmuz 2018.

[36] SHJ, Society for Humanistic Judaism. "Sunday Schools" (Erişim: 1 Ağustos 2022).

dolaşan efsane ve söylencelerden başka bir şey değildir. Peygamberlik konusunda ise Hümanist Yahudiliğin toptan inkârcı bir tavrının olduğunu söylemek güçtür. Onlara göre peygamberler, özel şahsiyetlerdir. Burada kabul edilmeyen husus, peygamberlerin Tanrı ile vahiy münasebeti içerisinde oldukları görüşüdür. Bu minvalde Hümanist Yahudilikte peygamberlerin, gönderildikleri toplum içerisinde kanaat önderi ya da öncü bir şahsiyet olarak görüldüğü kanaatindeyiz.

Henüz yakın bir tarihte ortaya çıkan Hümanist Yahudilik mezhebi, benimsediği düşünceleri dünyanın farklı coğrafyalarındaki insanlara aktarabilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin başını çeken IISJ ve SHJ, Hümanist Yahudiliği insanlara tanıtmada aktif bir rol oynamaktadır. SHJ'nin alt bünyesinde yer alan HuJews Gençlik Hareketi ise, üniversite kampüslerinde faaliyet göstererek gençleri bir araya getirmek, geleceği Hümanist Yahudi bakış açısı ile aydınlatmak ve ortak bilincin oluşmasını amaçlamaktadır. Hümanist Yahudiliğin öğretileri, kalıplaşmış olan Yahudi öğretilerine ziyadesiyle ters düşse de günümüzde bu mezhebin takribî olarak 40-50 bin mensubu olduğu bilinmektedir.

Kaynakça | References

Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 6. Basım, 2020.

Adam vd., Baki. *Dinler Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Baskı, 2021.

Aksoy, Sümeyra. *Hümanist Yahudilik*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Aydın, Fuat. *Yahudilik*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 4. Baskı, 2021.

Aygün, Fatma. "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (30 Aralık 2017), 531-562. https://doi.org/10.18403/emakalat.345520

Bağir, Muhammed Ali. "Tanrısız Yahudiliğe Doğru: Hümanist Yahudilik ve Temel Değerleri". *Kalemname* 4/8 (28 Aralık 2019), 177-209.

Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş, 2001.

Köse, Ali. "İhtidâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 21/554-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 34/335-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2021.

Polat, Sait. "Klasik ve Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Bilgisi ve İnsanın Özgürlüğü". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 286-307.

Topaloğlu, Aydın. "Teizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 40/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Uslu, Ferit. "Agnostisizm". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 5-28. https://doi.org/10.14395/jdiv80

Society for Humanistic Judaism. "End of Life", 29 Ağustos 2018. https://shj.org/living-humanistic-judaism/life-cycle-events/death/

Society for Humanistic Judaism. "HuJews Youth Movement", 11 Temmuz 2018. https://shj.org/living-humanistic-judaism/youth-programs/hujews-teens-and-young-adults/

Kutsal Kitap. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2020.

"PASUḲ - JewishEncyclopedia.com". Erişim 26 Eylül 2022. https://jewishencyclopedia.com/articles/11937-pasuk

"Sherwin Wine". *Vikipedi*, 27 Nisan 2021. https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Sherwin_Wine&oldid=25364763

Society for Humanistic Judaism. "Sunday Schools", 11 Temmuz 2018. https://shj.org/living-humanistic-judaism/youth-programs/sunday-schools/